Materiály

Mocenská vertikála a nálady v československé společnosti v padesátých letech 20. století

Pohled sovětských diplomatů v Praze

Galina P. Murašková

Následující stať je zpracována na základě studia dokumentů ve fondech tří nejvýznamnějších ruských archivů: Archivu Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace (*Archiv vněšněj politiki Rossijskoj Feděracii* – AVP RF), Ruského státního archivu pro nejnovější dějiny (*Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv novejšej istorii* – RGANI) a Archivu prezidenta Ruské federace (*Archiv prezidenta Rossijskoj Feděracii* – AP RF). Hlavní část zde využitých materiálů se nachází v prvně jmenovaném archivu, a to ve fondu Československý referát (*Referentura po Čechoslovakii* – fond 0138), který obsahuje dokumenty zaslané prostřednictvím diplomatických kanálů z Prahy (velvyslanectví SSSR v Československu) a z Bratislavy (generální konzulát SSSR na Slovensku). Jsou to převážně zprávy sovětských diplomatů, hlášení pracovníků (i spolupracovníků) sovětského velvyslanectví a generálního konzulátu o cestách po zemi, záznamy rozhovorů s českými politiky a veřejnými činiteli. Pro studium nálad ve společnosti jsou zajímavé také zprávy o některých „negativních jevech“ v Československu, jež velvyslanectví získalo z československých silových struktur. V článku byly využity i dokumenty z dalších fondů uvedeného archivu, mimo jiné z fondu Sekretariát

ministra zahraničních věcí SSSR V. M. Molotova (*Sekretariat ministra inostrannyh děl SSSR V. M. Molotova* – fond 6).*

Ruský státní archiv pro nejnovější dějiny je v článku zastoupen dokumenty z fondu mezinárodního oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu. Přinášejí zejména informace o situaci v Československu a ve vedení Komunistické strany Československa, které toto oddělení získalo různými cestami.¹ Studium těchto materiálů dovoluje nejen zkoumat proměnu pozic ve vládnoucí „stranické věrchušce“, ale také sledovat změny nálad v jednotlivých vrstvách české a slovenské společnosti, zejména mezi uměleckou a vědeckou inteligencí, studenty a státními zaměstnanci, a jejich reakce na rozhodnutí přijímaná vládou a stranickým vedením.

V článku jsem také využila několik dokumentů z Archivu prezidenta Ruské federace, které se týkají událostí v roce 1953. Byly získány již v devadesátých letech, kdy Ústav slavistiky a balkanistiky Ruské akademie věd (*Institut slavjanoveděnja i balkanistiki Rossijskoj akademii nauk*) připravoval sborníky dokumentů *Východní Evropa v dokumentech ruských archivů* a *Sovětský faktor ve východní Evropě*, a zčásti byly v těchto sbornících i publikovány.²

Při práci s danými dokumenty, jež pocházejí z uvedených archivů, musí badatel brát bezpodmínečně v úvahu podstatnou skutečnost, že jejich autory byli lidé, jejichž myšlení, postoje a kariéry se formovaly ve stalinské epoše. I když dění ve zlomových letech 1956 a 1957 vnímali různě, zůstávali přesto „sovětskými lidmi“, kteří k hodnocení událostí, o nichž informují, přistupovali z „třídního“ hlediska. Analyzované dokumenty tedy „v druhém plánu“ zachycují, jakou optikou československé poměry vnímali sovětsští diplomaté a další činitelé působící v zemi, a poskytují tak zajímavou sondu do formování politiky Kremlu vůči Praze v padesátých letech minulého století.

---

* Stať věnuji památce svých učitelů a přátel – českých historiků Antonína Václavů, Viliama Hanzela a Karla Jecha, kteří již nejsou mezi námi. V ruském znění je zahrnuta v nedávno uspořádané antologii mých studií (MURAŠKO, Galina Pavlovna: *Vlastnaja vertikal i evolucija umonastrojenij v Čechoslovakii v 50-je gody XX v.: Po dokumentam rossijskich archivov*. In: T. ÁŽ: *Izbrannoje*. Ed. T. V. Volokitina – A. N. Kanarskaja – M. I. Leňšina. Moskva, Institut slavjanoveděnja Rossijskoj akademii nauk 2011, s. 230–264).

1 Fond Aparát ÚV KSSS 1949–1991 (*Apparat CK KPSS 1949–1991* gg. – fond 5) je velmi rozsáhlý. Je proto členěn do „podfondů“, které obsahují materiály vždy zhruba z jednoho kalendářního roku a mají samostatný inventář (*opis*). (Pozn. překladatelky.)

2 MURAŠKO, G. P. – VOLOKITINA, T. V. – ISLAMOV, T. M. – NOSKOVA, A. F. – ROGOVAJA, L. A. (ed.): *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov, 1944–1953*, sv. 2: 1949–1953. Moskva, Institut slavjanoveděnja i balkanistiki RAN 1998; VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NAUMOV, O. V. – NOSKOVA, A. F. – CAREVSKAJA, T. V. (ed.): *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope, 1944–1953*, sv. 2: 1949–1953: *Dokumenty*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2002.

Od stalinismu k „novému kurzu“

Mocenská vertikála, jež vznikla v Československu počátkem padesátých let, byla diktaturou monopolně vládnoucí komunistické strany, vytvořenou podle sovětského vzoru, i když ji zdobilo několik zdánlivě demokratických prvků v podobě dalších stran Národní fronty, fakticky kontrolovaných komunisty. Vnějšíkově byl tento systém téměř analogický s těmi, které tehdy fungovaly v ostatních zemích východní Evropy. Jeho zvláštnosti vyplývaly především z charakteru strany, která ve svých rukách soustředila moc. Narozdíl od Maďarska, Polska či Rumunska se totiž českoslovenští komunisté po únoru 1948 nepovažovali za cizorodý implantát, dosazený do svého postavení zvnějšku, ale za domácí sílu organicky vyrostlou ze sociálního a protifašistického zápasu československé společnosti.

Tato okolnost hrála nepochybně podstatnou úlohu v utváření nálad ve společnosti a atmosféry v zemi po únorovém vítězství KSČ. Jestliže moc získala strana, která ve svých řadách sdružovala více než dva miliony členů a udržela si i po stranických čistkách v letech 1949 a 1950 milion sedm set tisíc členů,³ nenechávalo to její politické protivníky na pochybách, že komunisté mají k dispozici široký kádrový rezervoár pro vznik nové vládnoucí elity a že budou aktivně a důsledně využívat svého triumfu. Fakta skutečně dokládají, že léta 1949 až 1952 byla v historii Československa nejen dobou aktivní „očisty“ životního prostoru pro vítěze (což mělo za následek vysokou vlnu politické emigrace ze země), ale i dobou rušení řady důležitých demokratických principů v organizaci společnosti.

Komunistické vedení v čele s Klementem Gottwaldem a Rudolfem Slánským, které se pod tvrdým tlakem Moskvy zřeklo koncepce „národní cesty k socialismu“ a přijalo stalinský model „urychlení výstavby socialismu“, se fakticky odsoudilo k otevřenému kopírování sovětské politické praxe. Do vědomí mas začalo intenzivně pronikat heslo „Sovětský Svaz – náš vzor“, které v podmínkách, kdy sovětské reálie zůstávaly utajeny před vnějším světem, přinášelo komunistům určitý politický efekt. Z hlediska problémů sledovaných v tomto článku ovlivňoval tento faktor v první řadě sféru formování mocenských struktur a kádrovou politiku. Principy, podle nichž se doplňovaly nejvyšší vrstvy funkcionářů, se rozpracovávaly pod přímým diktátem Moskvy.⁴ Do roku 1952 Ústřední výbor KSČ oficiálně schválil seznam sedmnácti tisíc funkcí bezprostředně podléhajících nejvyššímu stranickému orgánu. O tyto funkce se mohli ucházet jen příslušníci nejprivilegovanější části stranické elity. Mocenský ešalon, takzvanou stranicko-státní nomenklaturu, tvořilo přibližně osmdesát až devadesát tisíc osob.⁵ Jeho hlavní oporou se stali volení komunističtí funkcionáři, jejichž počet dosáhl v roce 1952 dvě stě tisíc. Z nich se měly formovat mocenské orgány na nižší úrovni.

3 Viz KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2006, s. 660.

4 Podrobněji k tomu viz VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F. – POKIVAJLOVA, T. A.: *Moskva i Vostočnaja Jevropa: Stanovlenije političeskich režimov sovětského tipa*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2002, s. 154–169.

5 KŘEN, J.: *Dvě století střední Evropy*, s. 660.

Je přitom třeba vzít v úvahu, že tato nová konstrukce moci vznikala a fungovala pod kontrolou sovětských poradců. Materiály z ruských archivů svědčí o tom, že se Klement Gottwald pokoušel zabránit tomu, aby do Československa přišla podobná kontrolní instituce. Byl poslední mezi vůdci zemí střední a jihovýchodní Evropy, který souhlasil s tím, aby v zemi vznikl institut poradců. Nejprve se pod jejich kontrolu dostaly bezpečnostní orgány, později však začali poradci působit ve všech článcích mocenské struktury.⁶ V Československu se zavádění institutu poradců mimořádně silně rozvinulo až po Gottwaldově smrti v roce 1953, kdy stanul v čele země prezident Antonín Zápotocký, předsedou vlády se stal Viliam Široký a funkci prvního tajemníka Ústředního výboru KSČ získal Antonín Novotný.

Názorně to dokládá dopis Viliama Širokého a Antonína Zápotockého ministru zahraničních věcí SSSR Vjačeslavu M. Molotovovi z 29. června 1953, v němž stojí: „Československá vláda považuje za nezbytné rozšířit skupinu sovětských poradců v armádě a převelet sovětské vojenské poradce k brigádám, plukům, a dokonce k některým praporům a vyslat poradce také do lékařských, finančních a politických správ ministerstva obrany.“ Podle přiloženého seznamu požadovala československá strana tímto dopisem celkem 164 poradců.⁷ Přítomnost poradců kontrolujících klíčové složky státní správy, jak dokazují materiály z druhé poloviny padesátých let, se stala jednou z příčin přímo podněcujících protisovětské nálady u části obyvatel Československa.

Druhým faktorem, který měl počátkem padesátých let významný dopad na atmosféru ve společnosti, byly politické represe, rozvíjející se od roku 1949. K jejich ideologickému zdůvodnění posloužil postulát o „zostřování třídního boje“ v období přechodu společnosti k socialismu, aktivně využívaný v praxi sovětskými komunisty. V letech 1949 až 1954 zažila československá společnost dvě represivní vlny. První (1949–1951) zaměřila své ostří hlavně proti představitelům starých politických elit, s cílem přesvědčit obyvatelstvo, že se „stoupenci reakce“ nezřekli pokusů znovu uchopit moc a že zemi hrozil kontrarevoluční převrat. Propagandistická kampaň v masmédiích provázející vrchol této vlny – soudní proces se skupinou politiků, kteří aktivně oponovali komunistům a patřili k bývalé politické elitě, v čele s Miladou Horákovou – přinesla požadovaný výsledek.

Druhá represivní vlna udeřila dovnitř samotné vládnoucí strany. Ideologicky se také opírala o stalinský postulát – hledání nepřítele ve vlastních řadách – který v podstatě sloužil jako teoretické zdůvodnění meziklanového boje ve vedení strany o ovládnutí hybných pák „státostranické“ správy a o protlačení těch či oněch stranických uskupení na mocenský vrchol. Přesvědčivé to dokládají nyní dostupné materiály související s odhalením takzvaného protistátního spikleneckého centra v čele s generálním tajemníkem ÚV KSČ Rudolfem Slánským, s politickými procesy

6 O činnosti sovětských poradců v tomto regionu podrobněji viz VOLOKITINA, T. V. ad.: *Moskva i Vostočnaja Jevropa*, s. 613–635.

7 *Archiv vněšněj politiky Rossijskoj Feděracii* (dále AVP RF), Moskva, fond (f.) 6 (Sekretariat ministra inostrannych děl SSSR V. M. Molotova), opis (op. – inventář) 12, papka (p. – složka) 70, dělo (d. – archivní jednotka) 565, list (l.) 136.

s vysokými stranickými funkcionáři (Marií Švermovou, Otto Šlingem, Arturem Londonem a jinými) a také s případem takzvaných slovenských buržoazních nacionalistů (Gustávem Husákem, Ladislavem Novomeským, Danielem Okálím a dalšími), který propukl plnou silou až po Gottwaldově smrti. Na sionismus se pohlíželo jako na nejdůležitější kanál, přes nějž údajně pronikala do komunistické strany zrada a špionáž.⁸ Propagandistická kampaň byla jasně zaměřena tak, aby přesvědčila veřejnost o existenci reálného nebezpečí pro formující se nové zřízení. V podnicích, úřadech a ústavech se konaly masové mítinky, vládě docházely rezoluce kolektivů pracujících s požadavky co nejprísnejšího potrestání „zrádců“. Vlna antisemitismu, která zasáhla zemi po roce 1952, vytvářela podmínky, aby komunistická „věrchuška“ mohla důkladně vyměnit „kádry“ ve stranickém a státním aparátu.

Máme-li hovořit o počtu obětí politických represí první poloviny padesátých let, tak historici Hans Renner a Ivo Samson se domnívají, že ze všech zemí sovětského bloku byli nekonformně smýšlející lidé nejvíce pronásledováni v Československu.⁹ V této době byly podle Jana Křena v Československu vyneseny 232 rozsudky smrti, počet vězňů převýšil dvě stě tisíc a více než čtvrt milionu lidí prošlo pracovními tábory, v nichž osmdesát procent internovaných tvořili političtí vězni.¹⁰

Třetím faktorem bezprostředně ovlivňujícím smýšlení a nálady společnosti byla sociální politika státu. Její charakter určovala vládnoucí elita. Bádání českých historiků z poslední doby svědčí o tom, že v této sféře se v letech 1948 až 1953 zřetelně projevovaly protikladné tendence. Jestliže v letech 1949 a 1950 vykazovala data o stavu životní úrovně tendenci k růstu, i když velmi nevýraznou, tak v letech 1951 až 1953 svědčila o evidentním zhoršení situace v této oblasti. Do roku 1953 poklesla osobní spotřeba ve srovnání s rokem 1948 o pětadvacet procent. Předmětem jednání nejvyšších mocenských orgánů se od roku 1951 stále častěji stávaly živelně propukající stávky na protest proti špatnému zásobování, nespravedlivému rozdělování přidělových lístků, které limitovalo normy potravin a zboží základní potřeby, a proti rušení některých sociálních jistot. Podle údajů uvedených známou českou historičkou Lenkou Kalinovou se v období 1948 až 1953 snížil podíl osobní spotřeby obyvatelstva na užitém objemu národního důchodu ze 75,2 na 58,9 procent; společenská spotřeba vzrostla z pěti na sedm procent, zatímco podíl akumulace v národním důchodu se zvýšil ze 17,8 na 24,1 procento a prostředky určené na obranu stouply ze dvou na deset procent. Průměrná reálná mzda pracujících klesla o dvanáct procent, u většiny nemanuálních pracovníků však o sedmnáct až dvacet procent. Dokonce i reálné mzdy průmyslových dělníků

8 Viz MURAŠKO, G. P.: Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR i vnutripartijnyje političeskije repressii v stranach Vostočnoj Jevropy na rubeže 1940-ch – 1950-ch gg. In: KRASILNIKOV, Sergej A. – BLJUM, Alain (ed.): *Suděbnýje političeskije processy v SSSR i kommunističeskich stranach Jevropy: Sravnitel'nyj analiz mehanizmov i praktik proveděnjaja. Sbornik matėriajlov rossijsko-francuzskogo seminaru (Moskva, 11–12 sentabrja 2009 g.)*. Novosibirsk, Nauka 2010, s. 183–190 (také in: MURAŠKO, G. P.: *Izbrannoje*, s. 267–286).

9 Viz RENNER, Hans – SAMSON, Ivo: *Dějiny Československa po roku 1945*. Bratislava, Slovak Academic Press 1993, s. 97.

10 KŘEN, J.: *Dvě století střední Evropy*, s. 660.

se během let 1951 a 1952 i přes jejich nominální růst snížily a teprve v roce 1953 dosáhly úrovně roku 1949.¹¹

Jak dokládají materiály Archivu Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace, Moskva měla k dispozici dostatek úplných informací o vývoji situace v Československu. V tajné zprávě předsedy Rady vzájemné hospodářské pomoci Alexeje V. Zacharova zaslané v červnu 1953 vedení Ústředního výboru KSSS se přímo konstatovalo: „V posledních dvou letech se zhoršilo zásobování obyvatelstva, které začalo projevoval nespokojenost a pokles důvěry k opatřením vlády. Napětí v ekonomice vyvolávají především velmi vysoká tempa růstu těžkého průmyslu a přehnaný rozsah vojenské výroby. (...) Od 1. června 1953 byl v Československu zrušen lístkový systém a zároveň byla provedena peněžní reforma, cenová hladina vzrostla pětikrát. (...) Výdaje v rozpočtech dělníků a úředníků po zrušení lístkového systému vzrostly o 22 %. (...) Zvýšení cen nebylo kompenzováno zvýšením mzdy...“¹² Společnost, především dělnictvo, představující sociální základnu vládnoucí strany, přijaly peněžní reformu negativně. Odpovědí na ni bylo sto třicet stávek ve významných průmyslových centrech země. V Plzni, Praze a Ostravě od 1. do 4. června 1953 stávkovalo dvanáct tisíc lidí. Podle vzpomínek svědků se protestních stávek účastnili i komunisté. V Plzni, která se stala centrem protestního hnutí proti peněžní reformě, použila moc při rozhánění demonstrace, v jejichž řadách šli společně dělníci ze Škodovky, nespokojení s reformou, a přímí protivníci režimu, policii i vojsko.¹³ Sovětský velvyslanec Alexandr Je. Bogomolov to počátkem června 1953 komentoval slovy, že do „ÚV KSČ postupně docházejí informace o reakčních náladách určitých skupin inteligence, zaměstnanců a dalších vrstev pracujících“.¹⁴ Prezident Antonín Zápotocký musel na poradě tajemníků krajských výborů KSČ 11. června 1953 přiznat, že „situace se zdála být v některých chvílích hroživou“ a že „na ní měla velký podíl nevšimavost některých vedoucích pracovníků k potřebám lidí“.¹⁵ Situace v Československu v polovině roku 1953 svědčila o růstu napětí mezi komunistickou stranou, zosobňující moc, a společností a byla reálným projevem krize důvěry v novou vládnoucí elitu.

Sovětské vedení na základě informací přicházejících ze země nejrůznějšími kanály dospělo k závěru, že „českoslovenští přátelé evidentně podcenili složitost vnitřní situace v zemi a nevyvodili z těchto událostí nezbytné závěry, z čehož hrozí do budoucna nové vážnější potíže“.¹⁶ Dvacátého června 1953 bylo z Moskvy do Prahy

11 KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007, s. 194 n.

12 AVP RF, f. 0138, op. 129, p. 71, d. 578, l. 2, 7 a 8.

13 Viz CÍSAŘ, Čestmír: *Paměti: Nejen o zákulisí Pražského jara*. Praha, SinCon 2005, s. 412–415.

14 MURAŠKO, G. P. ad. (ed.): *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov, 1944–1953*, sv. 2, s. 925, dokument č. 330 – Z deníku A. Je. Bogomolova: Záznam rozhovoru s A. Novotným o situaci ve straně v souvislosti s peněžní reformou z 5.6.1953 (viz pozn. 2).

15 Citováno podle: KALINOVÁ, L.: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*, s. 196.

16 Srv. VOLOKITINA, T. V. ad. (ed): *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope, 1944–1953*, sv. 2, s. 768 n., dokument č. 297 – Šifrovaný telegram ministra zahraničních věcí SSSR Vjačeslava M. Molotova pro sovětského velvyslance v Československu Alexandra Je. Bogomolova s hodnocením situace v zemi získaným od československé strany z 20.6.1953.

zasláno následující doporučení: „Bylo by správné, kdyby českoslovenští přátelé správně analyzovali aktuální hospodářské plány jak ve vztahu k průmyslu, tak i k zemědělství, a vnesli do těchto plánů potřebné a důležité korektury.“¹⁷ Byl to přímý signál československým soudruhům, že mají operativněji sledovat, jak sovětské „kolektivní vedení“ po Stalinově smrti koriguje politický kurz, a aby nezapomínali na slova Klementa Gottwalda z ledna 1953, že „jedině větší přiblížení k sovětskému vzoru se jeví jediným a hlavním zákonem rozvoje lidově demokratických zemí“.¹⁸ Začátkem července 1953 navštívil prezident Zápotocký Moskvu, kde ho značně překvapila ostrá kritika hospodářské politiky realizované v Československu, na jejíž úspěchy v rozvoji těžkého průmyslu byl velmi hrdý.¹⁹ Zápotocký musel tuto kritiku přijmout a souhlasit s tím, že je nezbytné přejít od politiky „tvrdé ruky“ k „novému kurzu“. Svědčilo o tom vypracování speciálního koncepčního dokumentu – „Tezí politického sekretariátu ÚV KSČ o současné ekonomické a politické situaci a úkolech strany a vlády v nejbližší době“. Projednávání tohoto dokumentu, jenž byl konzultován s Moskvou a opětovně sovětským vedením kritizován,²⁰ trvalo do září 1953. Při jeho dopracovávání se postupně krátila kritická analýza dřívější politiky, až se v definitivně přijaté znění v podstatě konstatovalo, že generální linie strany byla správná, závažné chyby ale nastaly při její realizaci nižšími stranickými orgány.²¹ Tento závěr plně odrážel nálady vládnoucího „triumvirátu“ – Antonína Zápotockého, Antonína Novotného a Viliama Širokého – a v mnohém určoval charakter vzájemných vztahů mezi komunistickým vedením a společností.

V letech 1954 a 1955 československé vedení jako ústřední úkol řešilo zvýšení životní úrovně pracujících. Větší pozornost začalo věnovat rozvoji lehkého průmyslu, produkujícího zboží široké spotřeby, a zvýšení výdajů v sociální oblasti. Zaváděná opatření přitom využilo k široké propagandistické kampani na podporu takzvaného nového kurzu. V krajských městech se již v dubnu 1954 konaly masové manifestace vítající vládní usnesení o snížení cen veškerého zboží široké spotřeby. V Praze se této akce zúčastnilo dvě stě tisíc lidí, v Brně pětadvacet tisíc a v dalších krajských

17 *Tamtéž*, s. 769.

18 Citováno podle: CÍSAŘ, Č.: *Paměti*, s. 420.

19 Podrobněji o této návštěvě viz KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*. Brno, Barrister & Principal 2005, s. 71 n.

20 Sověti vyčítali československému komunistickému vedení a vládě především to, že „se kají nad veškerou míru a opětovně připouštějí nesprávné formulace při hodnocení dřívější hospodářské politiky, která vedla ke snížení životní úrovně obyvatelstva, a také v otázkách zemědělské politiky a združstevňování venkova“. Zároveň konstatovali, že v dokumentu navržená opatření ke zlepšení materiální situace pracujících jsou nedostatečná: „Neodkladným úkolem je přijmout taková opatření, která by dovolila v letech 1953–1954 předstihnout úroveň materiální situace dělníků z roku 1950 cestou mnohem významnějšího snížení cen, než je navrženo v tezích, ještě v tomto roce a také jistého zvýšení mezd pro určité kategorie dělníků, kteří se nacházejí v nanejvýš nepříznivé situaci.“ (VOLOKITINA, T. V. ad. (ed): *Sovetskij faktor v Vostočnoj Evropě, 1944–1953*, sv. 2, s. 794–801, dokument č. 305 – Poznámky sovětské strany k „Tezím politického sekretariátu ÚV KSČ o současné ekonomické a politické situaci Československa a úkolech strany a vlády v nejbližší době“.)

21 Viz KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*, s. 573.

centrech mezi deseti a šedesáti tisíci občany.²² Hlavním záměrem kampaně ke snížení maloobchodních cen, která trvala až do roku 1960, bylo především odstranit politické napětí ve společnosti, obnovit její důvěru ve vládnoucí elitu a získat masovou podporu pro „nový kurz“. Současně s tím stranické orgány posílily svou kontrolu nad sdělovacími prostředky. Jak pochvalně sdělovalo sovětské velvyslanectví do Moskvy, „celý československý tisk včetně tisku nekomunistických stran, masových organizací a úřadů je nyní řízen komunistickou stranou. Jeho obsah se řídí hlavními úkoly, jež komunistická strana staví před národy Československa v každé etapě výstavby socialismu.“²³

„Nový kurz“ se projevil i v částečném odklonu od dosavadního zaměření represe. V centru pozornosti nyní nebylo hledání nepřítele uvnitř strany či boj o postavení v systému stranické hierarchie, ale snaha udržet pod kontrolou nálady těch sociálních vrstev, které komunisté považovali za svou hlavní oporu. Jednalo se v první řadě o dělnictvo, jež disponovalo takovým účinným nátlakovým prostředkem, jakým byly stávky, jak se ukázalo v létě 1953.

Soudě podle informací pravidelně zasílaných sovětským velvyslanectvím, stávky propukaly v různých oblastech země a nebyly vyvolávány politickými, ale především ekonomickými příčinami. Nejčastějším důvodem ke stávce bylo zvýšení pracovních norem, zavedení nočních směn, zadržetí nebo neúplné vyplacení mzdy.²⁴ Mocenské orgány však ve stávkových akcích viděly především politickou hrozbu a přičítaly je zejména své nedostatečné autoritě v dělnickém prostředí, kde podle nich přetrvával vliv sociální demokracie.²⁵ „Sociáldemokratismus není v zemi ani zdaleka překonán a dává o sobě nezřídka vědět na nejružnějších úsecích politického, hospodářského a kulturního života země,“ sdělovalo v dubnu 1955 sovětské velvyslanectví do Moskvy ve své analýze situace na „ideologické frontě“ v Československu. Právě tímto argumentem, uváděným československou stranou, vysvětlovali analytici sovětského velvyslanectví „případy, kdy dělníci jednotlivých továren a závodů, nespokojení s tím či oním vládním opatřením, různě zdržují výrobu a demonstrativně nechodí do práce“. V dokumentu se zdůrazňovalo, že mnoho takových případů se vyskytlo

22 *Tamtéž*, s. 595–597.

23 *AVP RF*, f. 0138, op. 39, d. 30, p. 261, l. 29, zpráva 3. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Dmitrije K. Zvonkova z 5.3.1955 o československém tisku, zaslaná 4. (evropskému) oddělení Ministerstva zahraničních věcí SSSR.

24 Pro příklad je možné uvést informaci zaslanou 23.4.1955 náměstkovi ministra zahraničních věcí Valerianu A. Zorinovi. Ve zprávě se uvádělo, že 1. dubna 6800 dělníků Závodu Klementa Gottwalda v Ostravě-Kunčicích, jedné z vlajkových lodí československého průmyslu, přerušilo na čtyři hodiny práci. Závod byl vybudován v letech 1949–1953 a mezi dělníky převládali mladí lidé. Příčinou stávky bylo zvýšení pracovních norem. „Dělníci pokračovali v práci až poté, co jim správa přislíbila revizi nových norem,“ psalo se ve zprávě, jež informovala ještě o sedmi dalších stávkách vyhlášených na protest proti zvýšení pracovních norem. (*AVP RF*, f. 0138, op. 39, d. 67, p. 26, l. 68, informace o událostech odehrávajících se v Československu v dubnu 1955.)

25 *Tamtéž*, f. 0138, op. 39, d. 66, p. 267, l. 104, dopis vedoucího evropského oddělení Ministerstva zahraničních věcí SSSR Michaila V. Zimjanina sovětskému velvyslanci v Československu Nikolaji P. Firjubinovi z 15.5.1955.

v roce 1953 zvláště v Plzni, Ostravě a dalších průmyslových městech. V roce 1954 se podobné akce opakovaly v souvislosti s přechodem na trojsměnný provoz v řadě textilních továren Královéhradeckého kraje, ale i na dalších místech, a v roce 1955 také v Jáchymovských uranových dolech a v Trutnově kvůli revizi pracovních norem. Pisatel zprávy přitom konstatoval, že „podobná vystoupení dělníků probíhají v těch případech, kdy se věc týká jejich kapsy a stranické organizace to dělníkům patřičně nevysvětlují, ale často realizují mnohá opatření administrativní cestou“.²⁶

Bývalí členové sociálnědemokratické strany, kteří nevstoupili do KSČ, se v takové situaci stávali objektem sledování ze strany bezpečnostních orgánů. Sovětské velvyslanectví v Praze v březnu 1955 pravidelně informovalo Moskvu o zatýkání „nových záškodnických skupin sociálních demokratů“. Nicméně pokusy sovětského ministerstva státní bezpečnosti „získat zobecňující materiály, které by odhalovaly charakter této podvratné činnosti a také kroky, jež činí KSČ proti sociální demokracii, nebyly korunovány úspěchem“, konstatovalo se v dopise vysokého úředníka sovětského ministerstva zahraničí velvyslanci Nikolaji P. Firjubinovi do Prahy.²⁷ Ačkoli soudní procesy se sociálními demokraty probíhaly v tichosti, aniž by přitáhly zvláštní pozornost veřejnosti, a obešly se bez rozsudků smrti, svou úlohu ve vyvolání napětí ve společnosti určitě sehrály.

Poněkud odlišná byla situace na Slovensku, kde se završoval proces přerozdělení moci ve slovenské komunistické elitě, zahájený ještě v roce 1949 a probíhající pod heslem boje se „slovenským buržoazním nacionalismem“.

V létě 1955 bylo výjimečnou událostí odhalení největšího Stalinova pomníku na světě na pražské Letné. Soudě podle sovětské diplomatické korespondence však větší vzrušení v československé společnosti vzbudila návštěva Nikity Sergejeviče Chruščova v Bělehradě na přelomu května a června 1955, jeho rozhovory s Josipem Brozem Titem a přijetí sovětsko-jugoslávské deklarace, v níž se vyhlášovaly nové principy vzájemných vztahů mezi oběma zeměmi. Reakce různých skupin československého obyvatelstva byla evidentně neočekávaná jak pro domácí mocenské struktury, tak pro sovětské diplomaty v Praze. Velvyslanec Firjubin znepokojeně informoval Moskvu: „Českoslovenští přátelé sdělují, že deklarace vlády SSSR a Jugoslávie vyvolala všude politické oživení a kladnou reakci pracujících ČSR. Mnozí dělníci a zaměstnanci československých institucí chválí v živelně organizovaných diskusích politiku KSSS a sovětské vlády. Avšak zároveň s kladnými ohlasy na deklaraci šíří reakční živly řeči, že Komunistická strana Sovětského svazu oficiálně uznala dvě možné cesty výstavby socialismu. Šíří se verze, že R. Slánský a jiní jsou nevinní, že ÚV KSČ a vláda ČSR to brzy vyhlásí. (...) V souvislosti s tím, že někteří političtí pracovníci nesprávně interpretují sovětsko-jugoslávské rozhovory a nepochopili některá ustanovení deklarace, se 2.–4. června v Praze konala

26 *Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv novejšej istorii (RGANI)*, Moskva, f. 5, op. 28, d. 401, l. 71, „Správka o položenii na ideologičeskom fronte“, zpráva 1. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Nikolaje I. Semjonova z 9.4.1955.

27 *AVP RF*, f. 0138, op. 39, p. 66, d. 267, l. 105, dopis vedoucího evropského oddělení Ministerstva zahraničních věcí SSSR Michaila V. Zimjanina velvyslanci v Československu Nikolaji P. Firjubinovi.

speciální instruktáž.²⁸ Zmínka velvyslance o urychleném svolání instruktáže svědčila o evidentním znepokojení mocenských orgánů z tak široké interpretace tohoto dokumentu.

Centra opozičních nálad v době „tání“

Nálady československé společnosti se začaly od podzimu 1955 vzdalovat od oficiálního kurzu vládnoucí strany a tento proces nabýval na síle. V řadách socialistické a lidové strany a také mezi některými kategoriemi obyvatelstva byly ženevská schůzka představitelů čtyř mocností²⁹ a sovětsko-jugoslávské rozhovory v Bělehradě hodnoceny jako ústupky socialistického tábora před kapitalistickými zeměmi, jako ústup komunistů z jejich pozic. Činitelé nekomunistických stran, které byly součástí Národní fronty, mluvili podle sovětských diplomatů takřka veřejně o tom, že v nejbližší době nastanou v zemi významné politické změny. Hovořilo se prý zejména o možnosti vytvořit novou vládu, v jejímž čele by mohl stát předseda socialistické strany Emanuel Šlechta.³⁰

Velmi specifickou reakci v dělnickém prostředí vyvolal návrh odstranit bariéry bránící volnému styku osob a obchodu mezi Východem a Západem zformulovaný v závěrečném dokumentu ženevské rady. Objevovaly se názory, že případný podpis sovětsko-západoněmecké smlouvy může vyvolat zostření konkurenčního boje mezi Spolkovou republikou a Československem. Mezi obyvateli Pražského kraje se dosti často šířily zvěsti, že v případě uzavření dohody se Spolkovou republikou bude muset Československo vrátit majetek konfiskovaný Němcům a sporná otázka československých pohraničních oblastí může být v Moskvě vyřešena v německý prospěch.³¹ Ale to byl pouze začátek.

Kritické nálady v československé společnosti se totiž v polovině roku 1956 proměnily ve významný politický faktor. Stalo se tak po dvacátém sjezdu sovětských komunistů, s Chruščovovým projevem odhalujícím „kult osobnosti“ Stalina,

28 *Tamtéž*, f. 0138, op. 39a, p. 6, d. 27, l. 110, informace sovětského velvyslance v Praze Nikolaje P. Firjubina pro náměstka ministra zahraničních věcí Valeriana A. Zorina z 3.6.1955.

29 Summit se konal ve dnech 18.–23. července 1955 a byl prvním poválečným setkáním vrcholných představitelů čtyř vítězných velmocí, tedy SSSR, USA, Velké Británie a Francie. Předmětem jednání byla německá otázka a projevil se zde dva zásadně rozdílné přístupy k jejímu řešení. Zatímco západní mocnosti byly pro sjednocení Německa a jeho začlenění jako jednoho státu do jejich vojensko-politického uskupení, sovětská strana vycházela z existence dvou států s různým společensko-politickým zřízením na území Německa a cíl jednání viděla v normalizaci vztahů mezi nimi. V závěrečném komuniké se zdůrazňovalo, že řešení německé otázky a obnovení Německa musí být realizováno v souladu s národními zájmy německého lidu a se zájmy evropské bezpečnosti.

30 *RGANI*, f. 5, op. 28, d. 300, l. 201 n., z deníku 3. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Dmitrije K. Zvonkova, záznam rozhovoru s vedoucím oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ Václavem Slavíkem z 10.11.1955.

31 *AVP RF*, f. 0138, op. 39, p. 67, d. 267, l. 117 n., informace sovětského velvyslanectví v Praze o zasedáních ÚV KSČ v březnu a dubnu 1956 pro ÚV KSSS z 30.5.1956.

a následujících zasedáních Ústředního výboru KSČ v březnu a dubnu 1956, na nichž byl projednáván „kult osobnosti“ s ohledem na situaci v Komunistické straně Československa. Právě tato zasedání ukázala, že nejvyšší stranické vedení přistupuje k nově nastolenému problému velmi opatrně, když si vytкло za cíl realizovat novou strategickou linii přicházející z Moskvy s co nejmenšími „kádrovými náklady“. Snažilo se hlavně udržet si mocenské funkce a vyhnout se osobní odpovědnosti za politické represe z let 1949 až 1952. Proto nebylo vůbec náhodné, že Antonín Novotný ve svém projevu na zasedání koncem března tvrdil, že „nosiťeli ‘kultu osobnosti’ byli svého času členové politbyra, členové ústředního výboru a vládní činitelé a šířili jej i všichni straniční aktivisté. Tak ‘kult osobnosti’ zasáhl celou naši stranu, celý náš život a je těžké si představit všechny jeho škodlivé následky. Ke ‘kultu osobnosti’ je třeba se postavit jako k nemoci, kterou jsme povinni vyhnat z těla strany. (...) Zároveň s bojem proti ‘kultu osobnosti’ musíme zahájit boj za upevnění kolektivnosti ve vedení strany od nejvyšších do nejnižších článků.“³²

Byl to výborně promyšlený manévř, který dovolil vládnoucímu uskupení nejen udržet v rukou mocenské páky, ale i získat tvář antistalinistů. Tím, že veřejně odsoudil stalinismus a „kult osobnosti“ a přidal se k nové linii KSSS v mezinárodním komunistickém hnutí, si československý triumvirát zajistil podporu Moskvy. Ve vnitřní politice však tuto novou linii přijímal nejvýše obezřetně a „po kapkách“. Československé mocenské centrum především vůbec nepředpokládalo, jak prozrazují materiály pléna, že by pod hesly namířeny proti „kultu osobnosti“ sáhlo na autoritu historického vůdce strany – Klementa Gottwalda. Hlavní důraz přitom kladlo na upevnění kolegiality ve vedení země.³³

Vnitrostraniční diskuse ke klíčovým otázkám rozvoje země, která brzy následovala, však odhalila dosti široké spektrum nálad ve společnosti, jež se rozcházely s oficiálním kurzem KSČ vyhlášeným na právě skončeném dubnovém zasedání jejího ústředního výboru. Bádání v dokumentaci uložené v ruských archivech dovoluje stanovit – možná s jistou rezervou – čtyři centra opozičních nálad.

První centrum představovala umělecká inteligence a její svazy, především Svaz československých spisovatelů. Sjezd spisovatelského svazu, který se konal ve dnech 22. až 29. dubna 1956, hned po zasedání Ústředního výboru KSČ, ukázal velmi přesvědčivě, že tato organizace se fakticky ocitla mimo kontrolu stranického vedení. Jak sdělil ministr kultury Ladislav Štoll v rozhovoru legačnímu radovi sovětského velvyslanectví Pjotru G. Krekotěnovi, ještě v předvečer zahájení sjezdu vystoupil na schůzi stranické skupiny svazu spisovatelů básník Pavel Kohout „s ostrými útoky vůči politbyru a vládě a požadoval svolání mimořádného sjezdu strany“. Kohoutovo vystoupení podpořila značná část účastníků schůze. Pokusy prezidenta

32 Pasáž z projevu prvního tajemníka ÚV KSČ je citována v deníku legačního rady sovětského velvyslanectví v Praze Pjotra G. Krekotěna (RGANI, f. 5, op. 28, d. 400, l. 222).

33 „Obětím beránkem“ za všechny hříchy období „kultu osobnosti“ se stal Gottwaldův zeť Alexej Čepička, jenž ve svých rukách soustředil značnou moc (byl členem stranického politbyra, prvním náměstkem předsedy vlády a ministrem obrany). Usnesením ÚV KSČ z 20. dubna 1956 byl zbaven všech funkcí „kvůli nedostatkům a chybám, jichž se dopustil při plnění stranických a státních povinností“. (Tamtéž, l. 222.)

republiky Antonína Zápotockého stejně jako náměstka ministra kultury, básníka a kritika Jiřího Taura, kteří se účastnili jednání stranické skupiny, ovlivnit postoje spisovatelů nevedly k úspěchu. „Komunistická skupina,“ prohlásil Štoll v rozhovoru, „přijala rezoluci, navrženou P. Kohoutem, žádající rozpuštění politbyra ÚV a svolání mimořádného sjezdu strany“.³⁴

Tajemník ÚV KSČ pro ideologii Jiří Hendrych musel přiznat, že na spisovatelském sjezdu byli do jeho ústředního výboru zvoleni lidé, kteří „nejsou s to realizovat stranickou linii ve vedení literární fronty“. Měl na mysli zejména Jaroslava Seiferta, Františka Hrubína, Jana Kaplického, Jana Nohu a Dominika Tatarku, kteří na tomto fóru otevřeně vystoupili s obhajobou práva spisovatelů na vyjádření svých tvůrčích postojů. Atmosféra na sjezdu byla taková, že Tatarka, který podle Hendrycha vyzval spisovatele, aby zaujali opoziční postoj k současnému společenskému zřízení, byl zvolen nejen členem ústředního výboru svazu, ale dokonce do jeho předsednictva.³⁵

Ve Svazu výtvarných umělců začali podle sovětského velvyslanectví udávat tón „obdivovatelé Západu“ – malíř Vlastimil Rada, Adolf Hoffmeister a jiní. Mezi uměleckou inteligencí se množila prohlášení o odchodu ze strany.³⁶

Druhé opoziční centrum představovala studující mládež, kterou podpořila část učitelů na fakultách Karlovy univerzity, Komenského univerzity v Bratislavě a v některých dalších školách. Právě v tomto prostředí zaznívala nejradikálnější kritika politiky KSČ. Nepřekvapuje proto, že zde sovětské velvyslanectví pozorně sledovalo vývoj situace. V polovině padesátých let existovalo v zemi čtyřicet vysokých škol včetně takových významných vzdělávacích center, jako byla Univerzita Karlova v Praze, Univerzita J. E. Purkyně v Brně a Komenského univerzita v Bratislavě. Počet vysokoškolských studentů denního i dálkového studia dosáhl tou dobou sedmdesáti a půl tisíce. Zhruba čtyřicet procent z nich tvořili studenti dělnického a rolnického původu. Od poloviny padesátých let se však mezi nimi začal zvyšovat podíl potomků z dalších sociálních skupin, kteří měli po únoru 1948 do jisté míry omezený přístup na vysoké školy.³⁷

Po zasedáních Ústředního výboru KSČ v březnu a dubnu 1956 začali studenti vystupovat s požadavky „projednat na zasedání Národního shromáždění otázku rozšíření demokratických svobod v zemi“, přestat s umlčováním západních „hlasů“ a dovolit obyvatelstvu nerušeně poslouchat pořady rozhlasové stanice Svobodná Evropa, nehrát sovětskou hymnu při akcích nesouvisejících s československo-sovětskými

34 RGANI, f. 5, op. 28, d. 400, l. 228, z deníku legačního rady sovětského velvyslanectví v Praze Pjotra G. Krekotěna, záznam rozhovoru s ministrem kultury Ladislavem Štollem 16.6.1956.

35 Tamtéž, f. 5, op. 28, d. 401, l. 279, z deníku rady sovětského velvyslanectví v Praze Arkadije V. Budakova, záznam rozhovoru s tajemníkem ÚV KSČ Jiřím Hendrychem 19.6.1956.

36 AVP RF, f. 0138, op. 41, p. 55, d. 525, l. 161 n., „Ob uspechach v razvitii narodnogo obrazovanija“, zpráva sovětského velvyslance v Praze Ivana T. Grišina zasláná ministru zahraničí SSSR Dmitriji T. Šepilovovi 5.6.1956.

37 RGANI, f. 5, op. 28, d. 401, l. 113–115, z deníku 1. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Nikolaje I. Semjonova, záznam rozhovoru se zástupcem vedoucího oddělení pro školství a vědu ÚV KSČ Zelenkou ze 17.5.1956.

vztahy.³⁸ Kromě toho požadovali, aby byl obnoven systém reálných a klasických gymnázií, který podle nich lépe odpovídal úrovni rozvoje země. Dále studenti trvali na vyřazení kurzů marxismu-leninismu z programu výuky na vysokých školách a také na tom, aby výuka ruského jazyka byla fakultativní. Zaznívaly také výzvy, aby byla zrušena povinná vojenská služba pro absolventy vysokých škol. Poprvé se mezi studenty objevil i požadavek ukončit přítomnost sovětských poradců v zemi.³⁹

Sovětské velvyslanectví registrovalo mimořádně bouřlivý průběh shromáždění studentů Univerzity Karlovy a Akademie muzických umění v Praze a také vysokých škol v Bratislavě. Velvyslanec Ivan T. Grišin počátkem června 1956 znepokojeně sděloval svému nadřízenému ministrovi: „Mimořádný podiv vyvolává chování učitelů marxismu-leninismu na stranických schůzích a studentských shromážděních, protože ti ve své většině podněcovali protistranická vystoupení. Došlo to tak daleko, že dokonce na Vysoké stranické škole ÚV KSČ učitelé marxismu-leninismu a dalších společenských věd otevřeně projevovali nedůvěru vůči ÚV KSČ a požadovali svolání mimořádného sjezdu strany. (...) Také je sotva náhodou, že na shromáždění studentů AMU byli pozváni spisovatelé a básníci Hrubín, Seifert a Kohout, kteří na druhém spisovatelském sjezdu vystoupili nepřátelsky.“⁴⁰ Je evidentní, že studentská vystoupení velmi zneklidnila sovětské diplomaty v Praze, takže velvyslanec Ivan T. Grišin „považoval za vhodné dát našim přátelům podnět, aby obrátili pozornost k situaci na vysokých školách“.⁴¹

Jako třetí centrum neklidu vystupovaly základní stranické organizace s převahou inteligence. V tomto prostředí byla otevřeně vyjadřována nedůvěra ke komunistickému vedení a deklarován požadavek svolat mimořádný sjezd strany a odvolat jejího prvního tajemníka Antonína Novotného. Nutnost svolat sjezd byla odůvodňována tím, že Ústřední výbor KSČ „se stále ještě mechanicky řídí usneseními ÚV KSSS a ... neprojevuje dostatečnou schopnost dialekticky a samostatně projednat naše problémy, jak to činí KSSS“.⁴²

Na schůzích základních organizací KSČ na některých ministerstvech (mimo jiné na ministerstvu zahraničních věcí, ministerstvu chemického průmyslu a ministerstvu strojírenství), v Československé akademii věd, Státním úřadu plánovacím, na řadě fakult Univerzity Karlovy, ve vojenských školách (mimo jiné ve Vojenské politické akademii a Vojenské lékařské akademii) a také v některých vědeckovýzkumných ústavech zazníval nejen požadavek svolání mimořádného sjezdu strany, ale i řada

38 *Tamtéž*, I. 116 n.

39 *Tamtéž*, I. 277 n., z deníku rady sovětského velvyslanectví v Praze Arkadije V. Budakova, záznam rozhovoru s tajemníkem ÚV KSČ Jiřím Hendrychem 19.6.1956.

40 *AVP RF*, f. 0138, op. 41, p. 55, d. 525, l. 161 n., „Ob uspechach v razvitii narodnogo obrazovanija“, zpráva sovětského velvyslance v Praze Ivana T. Grišina zasláná ministru zahraničí SSSR Dmitriji T. Šepilovovi 5.6.1956.

41 *RGANI*, f. 5, op. 28, d. 401, l. 103, zpráva Ministerstva zahraničních věcí SSSR pro ÚV KSSS z 20.6.1956.

42 *Tamtéž*, d. 400, l. 209, z deníku prvního legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Jurije A. Meškova, záznam rozhovoru s vedoucím Kanceláře prezidenta republiky Ladislavem Novákem z 12.5.1956.

dalších zásadních návrhů: seznámit řadové straníky s činností komise přešetřující případy odsouzených v procesu s Rudolfem Slánským, změnit funkci cenzurních orgánů, nepřenášet mechanicky sovětské zkušenosti do československých poměrů, revidovat školskou reformu z roku 1953, před svoláním sjezdu provést vnitrostranickou diskusi, volit stranické orgány a delegáty sjezdu tajným hlasováním, zrušit v zemi trest smrti.⁴³

Informace o tom, jak se v tomto prostředí konkrétně projednávaly závěry březnového a dubnového zasedání Ústředního výboru KSČ, získávala sovětská strana z rozhovorů pracovníků velvyslanectví s českými a slovenskými úředníky zaměstnanými ve stranickém a státním aparátu. Tak vedoucí sekretariátu ministerstva zahraničí Miloš Paris se v rozhovoru s radou sovětského velvyslanectví Pjotrem G. Krekotěnem podělil o poznatky ze svého pracoviště: „Projednávání materiálů pléna probíhalo v základních organizacích MZV dost bouřlivě, přičemž byly zároveň se správnými kritickými poznámkami na adresu vedení vyslovovány i chybné názory na politiku strany a vlády a na řadu opatření provedených v zemi. Požadovalo se mimo jiné zrušení cenzury a ‘svoboda tisku’ v buržoazním pojetí tohoto pojmu, svobodná kulturní výměna se západními zeměmi, vystupovalo se proti poklonkování před sovětskými zkušenostmi. V základní organizaci sdružující komunisty tiskového odboru a odboru mezinárodních organizací byla přijata rezoluce s požadavkem svolat mimořádný sjezd, přičemž pro rezoluci hlasovali i členové předsednictva této organizace. Předseda stranického výboru, přítomný na schůzi, proti této rezoluci nevystoupil.“⁴⁴

O poměrech na ministerstvu školství informoval jeho náměstek Bohumil Mucha tajemníka sovětského velvyslanectví Nikolaje I. Semjonova: „Na ministerstvu školství proběhla schůze k závěrům pléna bouřlivě a trvala asi 12 hodin. Řada komunistů ve svém vystoupení vyjádřila nedůvěru v ÚV KSČ a požadovala svolání mimořádného sjezdu strany. Je špatné, že mnozí vedoucí pracovníci na ministerstvu taková vystoupení podporují nebo jednoduše mlčí.“⁴⁵ Ústřednímu výboru KSČ bylo zasláno celkem více než tři sta dvacet rezolucí požadujících svolání sjezdu (v některých informacích pro Moskvu se uvádí i jiný počet – tři sta padesát rezolucí).⁴⁶

Jako čtvrté centrum opozičních nálad lze na základě sovětských dokumentů označit Slovensko, poznamenané neřešenou národní otázkou, odsouzením „buržoazních nacionalistů“ Gustáva Husáka, Ladislava Novomeského a Daniela Okáliho k dlouholetým trestům a vyloučením dalších politiků z veřejného života. Nepřekvapuje

43 *Tamtéž*.

44 *Tamtéž*, f. 5, op. 28, d. 401, l. 152, z deníku legačního rady sovětského velvyslanectví v Praze Pjotra G. Krekotěna, záznam rozhovoru s vedoucím sekretariátu ministerstva zahraničních věcí Milošem Parisem 26.5.1956.

45 *Tamtéž*, l. 165, záznam rozhovoru 1. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Nikolaje I. Semjonova s náměstkem ministra školství B. Muchou 27.5.1956.

46 *AVP RF*, f. 0138, op. 41, p. 27, d. 50, l. 197, „Politickésoje pismo ob otnošenii trudaščichsja Čechoslovakii k sobytijam sovremennoj meždunarodnoj žizni i merach po uluščeniju otnošenij meždú SSSR i Čechoslovakii“, zpráva velvyslance Ivana T. Grišina zasláná ministru zahraničí Dmitriji T. Šepilovovi 16.6.1956.

proto, že se zde nesouhlas a kritika projevovaly mnohem ostřeji než v českých krajích. Jejich nositeli byla stejně jako v českých zemích především inteligence. Diskuse k závěrům zasedání Ústředního výboru KSČ byla na Slovensku mimořádně ostrá. Jak sděloval do Moskvy bratislavský generální konzul Vasilij D. Karjakin, ústředním úřadům zde docházely požadavky, aby kultura, věda, tisk a literatura byly odděleny od politiky, aby byla zrušena cenzura a lidé dostali právo otevřeně vyjadřovat své názory. Navrhovalo se také „skoncovat s hesly a řečmi o tom, že Sovětský svaz je náš vzor, a učit se nikoli na úspěších SSSR, ale na jeho chybách“. Na komunistickém shromáždění v Bratislavě za účasti více než dvou tisíc lidí byl přímo nastolen problém, že slovenské národní orgány nemají žádná práva a „sbor pověřenců běhá s každou maličkostí do Prahy“, že slovenská národní otázka musí být konečně řešena. Kromě toho si účastníci stěžovali, že v zemi nebývale sílí byrokratismus: „Vedení strany a vláda nevědí, jak žijí naši dělníci, co nám dělá starosti a jaké útrapy prožívá náš národ. (...) Na aktivu padl návrh svolat nový sjezd KSČ, aby byli odstraněni špatní vedoucí funkcionáři.“ Podle informace sovětského konzula se z patnácti osob, které vystoupily na tomto aktivu, „nikdo nepostavil na odpor proti demagogickým protistranickým prohlášením, ale naopak – ve všech vystoupeních zazněly projevy demagogie a hněvu vůči vedení“. Když se člen byra Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska Oskár Jeleň pokusil zhodnotit činnost tohoto stranického orgánu a položil otázku, zda přítomní důvěřují jeho prvnímu tajemníkovi Karolu Bacílkovi, lidé mu „odpověděli hvízdáním a dupáním“. V závěru své zprávy konzul sděloval do Moskvy: „Byro ÚV KSS se rozhodlo svolat ještě jedno shromáždění stranického aktivu s účastí asi 800 lidí a v případě opětovných podobných vystoupení se jim postavit na odpor.“⁴⁷

Studium dnes dostupných sovětských materiálů dovoluje učinit závěr, že opoziční nálady v Československu roku 1956 vyjadřovaly především střední vrstvy – umělecká i vědecká inteligence, vojáci, státní zaměstnanci, studenti. Dělníci a zemědělci nedávali své postoje tak jasně najevo. Je možné předpokládat, že ve své většině buď podporovali tehdejší politiku nebo byli k náladám, jimiž žily střední vrstvy, víceméně lhostejní. To by platilo i při celkovém pohledu na československou společnost, jejíž životní úroveň byla v tomto období dvakrát vyšší než v Polsku a Maďarsku, při porovnání se společenskými náladami v těchto dvou zemích.

Ve stínu polské a maďarské revolty

Odlišnost československé situace v roce 1956 od ovzduší v Maďarsku a Polsku byla podstatně podmíněna také tou okolností, že v Praze a Bratislavě chyběli vůdcové typu Imreho Nagye nebo Władysława Gomułky. Příčinu tohoto stavu odhalil myslím přesvědčivě americký velvyslanec v Praze U. Alexis Johnson ve své analýze politické

⁴⁷ *Tamtéž*, p. 55, d. 275, l. 154–158, „Spravka o provedení v partorganizacijach slovackoj kompartii v martě aprele 1956 g. vnutripartijnoj diskusii“, zpráva sovětského generálního konzula v Bratislavě Vasilije D. Karjakina.

situace v Československu v polovině roku 1956: „Proces se Slánským zůstává zlým snem československých komunistů a jeho následky pro zemi jsou hluboké. Obliba kolektivního vedení zesílila, protože ti, kteří přežili, se v žádném případě netouží dostat do pozice, ve které by je potkal podobný osud. To bezpochyby vysvětluje stabilitu vedení československého režimu v posledních třech letech. Zatím se neobjevil nikdo, kdo by se Gottwaldovi a Slánskému vyrovnal velikostí a silou a převzal úřad prezidenta nebo tajemníka strany. (...) A tak tedy v posledních třech letech ostrý mocenský zápas ani otevřené soupeření frakcí o nejvyšší pozice v KSČ neprobíhá.“⁴⁸

„Triumvirát“ byl jednomyslný v odhodlání zadržovat nejradikálnější požadavky, které zaznívaly ve vnitrostranické diskusi, nepřipustit žádnou kritiku činnosti Klementa Gottwalda, a přitom si udržet tvář antistalinistů. Především bylo třeba odmítnout požadavky na svolání mimořádného sjezdu. Do nejvýznamnějších stranických organizací, které kladly podobné požadavky, byli proto vysláni členové ústředního výboru se záměrem dosáhnout odvolání přijatých rezolucí. Do Moskvy pak mohla být zaslána informace, že padesát nejvýznamnějších základních organizací KSČ své rezoluce odvolalo a o svolání sjezdu usiluje již jen 235 organizací sdružujících kolem jednoho procenta členů.⁴⁹ Jejich stanoviska, označená za trockistická, byla vedením odmítnuta a nebezpečí rozkolu tak bylo zažehnáno.

Nicméně vedení KSČ, které oficiálně odsoudilo stalinismus, ale svým smýšlením zůstávalo stalinistické, vyvodilo z vnitrostranické diskuse jasný závěr – hlavní nebezpečí budou představovat nejdůslednější stoupenci destalinizace. Svědčil o tom program opatření zaměřených na umlčení ostré kritiky zaznívající na shromážděních základních stranických organizací, který předložil Antonín Novotný na schůzi politbyra 11. května 1956. Ještě před jeho projednáním Novotný speciálně zdůraznil ve svém vystoupení: „Bylo by nesprávné tyto hlasy podceňovat a nevěnovat jim pozornost.“⁵⁰ Ve zmíněném programu první tajemník navrhoval konkrétní kroky, jak zabránit šíření opozičních nálad ve společnosti. Jako neodkladný úkol vytkl změnit systém politické práce v armádě, analyzovat strukturu a činnost armádních politických orgánů a také se zaměřit na situaci ve Státní bezpečnosti, zvláště v jejích stranických organizacích. Pečlivě se měla prověřit činnost fakultních vedení na univerzitách, zejména na katedrách marxismu-leninismu, a složení učitelského sboru. Stranou pozornosti nezůstal ani stranický a státní aparát. Byla naplánována prověrka všech článků tohoto systému a výměna těch, „kteří projevíli slabost a nerozhodnost“, „věrnými členy“ strany. Zdůrazňovala se přitom nutnost přijmout okamžitá opatření v těch oblastech řízení, které byly předmětem mimořádně ostré kritiky dělnických kolektivů. Jako způsob řešení slovenských stížností měl být nadále uplatňován kurz boje proti „hlinkovským separatistům“ a „buržoazním nacionalistům“. Novotný považoval za potřebné také revidovat vztahy s nekomunistickými stranami, aby byla omezena možnost kritiky z jejich řad. S ohledem na to

48 Citováno podle: BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001, s. 129.

49 *Tamtéž*, s. 85.

50 Citováno podle: *tamtéž*, s. 86.

v předloženém dokumentu požadoval vypracovat pádnou argumentaci, proč právo na kritiku nedostatků může patřit jedině komunistické straně.⁵¹

Realizace plánu však zdaleka nezačala okamžitě, ale až v roce 1958. Francouzská historička Muriel Blaive, která se důkladně seznámila s československými archivy, mimo jiné i s fondy Státní bezpečnosti, píše ve své monografii s jistým podivem, že nenašla žádné materiály týkající se let 1956 a 1957, jež by svědčily o represích vůči studentům, vysokoškolským učitelům nebo členům KSČ, kteří hlasovali pro svolání mimořádného sjezdu.⁵² Jak je možné vysvětlit evidentní rozpor mezi ostrým tónem uvedeného dokumentu, přijatého v květnu 1956, a skutečností, že mocenské orgány nepodnikly žádné faktické kroky k jeho realizaci? Tento rozpor mezi „slovy“ a „činy“ souvisí s působením řady vnějších faktorů, především politického vývoje gradujícího od léta 1956 v Polsku a Maďarsku, na situaci v Československu.

Jak ukazují materiály z Archivu Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace, potlačení masového protestního vystoupení dělníků v Poznani 30. června 1956 přímo a bezprostředně ovlivnilo nálady v československé společnosti. Sovětské velvyslanectví, které bedlivě sledovalo situaci v zemi, sdělovalo v polovině července 1956 do Moskvy: „Jistá část obyvatelstva zastává názor, že v Československu nejsou podmínky, aby se opakovaly poznaňské události, protože životní úroveň je v ČSR vyšší než v Polsku.“ Přitom však sovětsští diplomaté soustředili hlavní pozornost na činnost „reakčních elementů“, které údajně využívaly poznaňské události a pokoušely se v řadě krajů – Ostravském, Plzeňském, Ústeckém a Libereckém – vyprovokovat dělníky z jednotlivých závodů k vystoupením za zvýšení mezd.⁵³ Podařilo se jim dosáhnout určitých úspěchů, když v řadě cechů Závodu Klementa Gottwalda v Ostravě-Kunčicích, Závodu V. I. Lenina v Plzni, v železničním depu Louny a v několika dalších podnicích se právě takovéto požadavky staly příčinou stávek. Někteří dělníci i inženýrsko-techničtí pracovníci považovali poznaňské události „za vyjádření skutečných názorů lidu, který jiným způsobem nemohl vyjádřit své názory. (...) To, co se stalo v Polsku, by mělo dorazit i k nám. (...) Také našim je třeba ukázat,“ parafrázovali sovětsští diplomaté tyto názory.⁵⁴

Část intelligence, zejména na Slovensku, také přivítala návrat Władysława Gomułky do politiky. „V poslední době,“ psal sovětský konzul v Bratislavě, „se mezi spisovateli stal velmi aktuálním tzv. polský příklad. (...) Předávají si mezi sebou různé polské materiály, podrobně je studují a snaží se je nejrozumnějším způsobem realizovat. Mohutně propagovat polský příklad začali po návratu Ondreje Pavlíka⁵⁵ ze SSSR a Polska. Po návratu ze SSSR hovořil Pavlík se svými přáteli o tom,

51 *Tamtéž*, s. 87.

52 *Tamtéž*, s. 133 n.

53 *RGANI*, f. 5, op. 28, d. 400, l. 261, „Otkliki v Čechoslovakii na sobytija v Poznani“, zpráva sovětského velvyslanectví v Praze zaslaná Ministerstvu zahraničních věcí SSSR 18.6.1956.

54 *Tamtéž*.

55 Pedagog a komunistický činitel Ondrej Pavlík byl poválečným pověřencem školství a informací na Slovensku, dlouholetým poslancem Slovenské národní rady a po vzniku Slovenské akademie věd se stal jejím předsedou. V roce 1957 byl za své kritické názory vyloučen z KSČ, v 60. letech byl rehabilitován.

že tam panuje strašná byrokracie a životní úroveň je velmi nízká. (...) Dnes je taková situace, že lidé už Sovětskému svazu nedůvěřují a obracejí svůj zrak k Polsku, kde se odehrává nádherný očistný proces. Panuje tam nadšení, o jakém se nám jen zdá. Po celé zemi tam probíhá skutečná očista od stalinismu a všichni to podporují.“⁵⁶

Na situaci v Maďarsku, zejména v létě a na podzim 1956, podle materiálů z ruských archivů česká a slovenská společnost reagovala dost zdrženlivě. Letáky rozšiřované v zemi s hesly „Polsko je svobodné, Maďarsko bojuje a je čas, abychom i my začali!“ nebo „Slováci, ruské holínky dupou po svobodě Maďarska, utlačující národ. Pryč s ruskou nadvládou! Smrt ruským vrahům!“, šířené mezi obyvatelstvem Slovenska, neměly žádoucí politický efekt. Mělo to své objektivní příčiny.

V oblastech Košického, Banskobystrického a Nitrianského kraje, které hraničily s Maďarskem a odkud byli v letech 1945 a 1946 masově vysídleni Maďaři a půda byla předána Slovákům, se mezi obyvateli „objevily obavy a nervozita: Maďaři se vrátí a vyřídí si to s námi“.⁵⁷ Při politickém hodnocení maďarských událostí hrálo u obyvatel Československa svou roli také vystoupení kardinála Józsefa Mindszentyho, který požadoval vrácení půdy konfiskované po agrární reformě v roce 1945, a také návrat hraběte Esterházyho a dalších bývalých velkých vlastníků půdy, kteří si dělali nároky na své ztracené majetky.

Tyto okolnosti podstatně deformovaly chápání událostí probíhajících v Maďarsku a dovolovaly oficiální propagandě traktovat je jako kontrarevoluci. Sovětský konzul v Bratislavě sděloval do Moskvy, že slovenské inteligenci, zejména části spisovatelů, která vyjadřovala nespokojenost s linií vedení KSČ a KSS, „ukázaly události celou škodlivost jejich požadavků. (...) Slovenští spisovatelé kontrarevoluci v Maďarsku oficiálně odsoudili, ale někteří z nich neoficiálně prohlásili, že ačkoli si ponechávají svá stanoviska, nebudou nyní své požadavky prosazovat kvůli maďarským událostem. Ale takových lidí není mezi spisovateli mnoho (Tatarka, Mináč aj.). Hlavní část se však pod vlivem maďarských událostí svých bývalých postojů zřekla.“ Totéž učinili spisovatelé a kulturní činitelé židovské národnosti, když se dověděli o anti-semitských vystoupeních a popravách Židů v Maďarsku.⁵⁸

Správa zahraničněpolitických informací sovětského ministerstva zahraničí ve své analýze československé situace zdůraznila, že zdejší inteligence reagovala na maďarské události „správně, když odsoudila aktivity kontrarevoluce a vlády I. Nagye. Avšak při hodnocení příčin maďarských událostí se jistá část inteligence přikláněla k jugoslávskému stanovisku, když tvrdila, že příčiny těchto událostí spočívají v samotném systému panujícím v Maďarsku a dalších zemích včetně Československa a v přebujelém byrokratickém a stranickém aparátu.“⁵⁹

56 AVP RF, f. 0138, op. 42, p. 283, d. 720, l. 262 n., informace sovětského generálního konzula v Bratislavě Vasilije D. Karjakina o cestě Ondřeje Pavlíka do SSSR na mezinárodní pedagogickou konferenci z 20.3.1957, zaslaná náměstkovi ministra zahraničí SSSR Nikolaji S. Patolicevovi.

57 *Tamtéž*, op. 37, p. 30, d. 109, l. 183, souhrnná zpráva o cestě 1. legačního tajemníka sovětského velvyslanectví v Praze Volenika do Bratislavy z ledna 1957.

58 *Tamtéž*, l. 185.

59 *Tamtéž*, op. 42, p. 283, d. 5, l. 28.

Z uvedeného materiálu je tak patrné, že proces destalinizace zahájený v Maďarsku a Polsku, který v roce 1956 nabyl co do intenzity různé podoby, byl československou společností přijímán jako dva různorodé jevy: jako kontrarevoluce (Maďarsko) a jako demokratizace (Polsko). Může se to zdát paradoxní, ale právě tato okolnost v určité míře napomáhala tomu, že politická situace v Československu na přelomu let 1956 a 1957 zůstávala poměrně stabilní. Není náhodou, že západní pozorovatelé při hodnocení situace v regionu (v sovětské interpretaci) vytrvale zdůrazňovali, že „změny v Polsku a protisovětské povstání v Maďarsku fakticky ukončily nevýraznou tendenci k liberalizaci v Československu po 20. sjezdu KSSS. (...) Československo se evidentně rozhodlo pokračovat v původní linii, tedy těsně se držet moskevské politiky a udržet si kontrolu v zemi díky mírným ekonomickým ústupkům vůči dělníkům, což lze považovat za nejdůležitější garanci ‘dalších úspěchů socialismu’.“⁶⁰

Ke zvolení takové linie v nemalé míře napomohlo, že sovětské vedení korigovalo některé principy své zahraniční politiky ve východoevropském regionu. Ve vztahu k Československu začala Moskva již na přelomu let 1956 a 1957 naznačovat, že by mohla v jisté míře omezit svou přítomnost v zemi, například podstatně oslabit svou kontrolu prostřednictvím sovětských poradců a specialistů, a také změnit a zdokonalit formy ekonomické spolupráce.

Podle dostupných údajů v listopadu 1956 pracovali v Československu 192 sovětští poradci. Osmatřicet z nich byli civilní specialisté, sto šestnáct jich bylo spojeno s armádou a devětačtyřicet působilo v dalších silových strukturách.⁶¹ Vedle institutu poradců měla sovětská strana v Československu ještě aparát zmocněnců Hlavní správy pro ekonomické styky (*Glavnoje upravlenije ekonomičeskich svjazej* – GUES). Tito zmocněnci, jak se konstatovalo v analytické zprávě sovětského velvyslanectví pro Ministerstvo zahraničních věcí SSSR z listopadu 1956, „se vzhledem ke své činnosti dost aktivně vměšovali do praktických aktivit státního aparátu ČSR, do národohospodářských plánů, a dokonce do práce jednotlivých podniků“.⁶² Dále tu existovala společná československo-sovětská správa Jáchymovských uranových dolů, kde paralelně působily dvě řídicí správy a pětinu všech specialistů tvořili sovětští občané.

Projednávat uvedené problémy začalo sovětské vedení ještě v roce 1956. Začátkem následujícího roku byly uzavřeny první dohody s československou stranou, podle nichž se měl snížit počet sovětských vojenských poradců na pětatřicet osob a obě strany si měly vyměnit názory na smysl dalšího pobytu sovětských civilních specialistů a poradců v silových resortech v Československu. V rozhovorech s československou vládní delegací v létě 1957 pak sovětští představitelé projednávali otázku likvidace institutu zmocněnců Hlavní správy pro ekonomické styky, kteří působili na všech ministerstvech a v podnicích strategického významu, plně

⁶⁰ *Tamtéž*, l. 27.

⁶¹ *Tamtéž*, op. 41, p. 273, d. 35, l. 123.

⁶² *Tamtéž*, p. 271, d. 18, l. 33, „Čto mešajet dalnějšemu ulučšeniju vzaimootnošenij SSSR i ČSR“, memorandum sovětského velvyslance v Praze Ivana T. Grišina z 24.11.1956.

předání správy Jáchymovských uranových dolů československé straně a také možnost poskytnout Československu úvěr ve volně směnitelné měně.⁶³

Připomeneme-li si, jaké požadavky směřovaly na Ústřední výbor KSČ během vnitrostranické diskuse na jaře 1956, je naprosto zjevné, že sovětské návrhy usilovaly o snížení napětí mezi mocenským centrem a kriticky naladěnými složkami československé společnosti. Moskva jasně dávala najevo, že zná smýšlení a ovzduší panující v československé společnosti a že je bere v úvahu. Zároveň svými kroky směřovala k tomu, aby byly zabezpečeny pozice vládnoucí elity.

Politická „očista“ státního aparátu

Je třeba konstatovat, že sovětský faktor sehrál nemalou úlohu také v transformaci samotné mocenské vertikály v Československu. Napomáhal k vyřešení velmi složité situace, která nastala v politbyru ÚV KSČ po smrti prezidenta republiky Antonína Zápotockého v listopadu 1957. Jeho členové se nedokázali shodnout, zda má být zachován prezidentský úřad. Část politbyra soudila, že je možné jej zrušit a nahradit funkcí předsedy Národního shromáždění. Jiní trvali na jeho zachování, ale neshodli se na konkrétním kandidátovi. Mezi návrhy, které se projednávaly uvnitř vládnoucí elity, se sice neobjevil nápad spojit nejvyšší stranickou a státní funkci – prvního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky. Nadhozen však byl již v červenci 1957 v Moskvě, když zde pobývala československá vládní delegace, v rozhovoru s členy prezidia ÚV KSSS Nikitou S. Chruščovem, Anastazem I. Mikojanem a Michailem A. Suslovem.⁶⁴ Tato okolnost nakonec sehrála rozhodující roli při posílení pozice Antonína Novotného v mocenské špičce, když v podstatě zablokovala jakoukoli diskusi okolo kandidatury na nového československého prezidenta.

Prezidentská volba v listopadu 1957 se stala tím mezníkem v utváření mocenské vertikály v komunistickém Československu, který *de facto* završil právní úpravu stranicko-státní diktatury, když soustředil všechny politické páky řízení společnosti v rukou jedné osoby – Antonína Novotného. Sotva Novotný obdržel nový status, rozhodl se provést rozsáhlou očistu státního aparátu od osob s odlišnými a nekonformními názory, o níž hovořil již v květnu 1956.

Jejímu zahájení předcházelo v červnu 1957 mimořádné zasedání Ústředního výboru KSČ věnované otázkám ideologické práce, na němž vystoupil s referátem tajemník pro ideologii Jiří Hendrych. Referát sice nebyl publikován, na jeho zaměření však lze usuzovat z obsahu rozhovoru, který Hendrych koncem října 1956 poskytl zpravodaji sovětského deníku *Pravda* Sergeji Krušinskému. Hlavní pozornost v něm soustředil na nutnost odstranit nejednotu v ideologické práci a zmatek v interpretaci otázky různých forem výstavby socialismu. Podle jeho slov bylo důležité podtrhnout, že „to hlavní spočívá ve společných rysech cesty k socialismu, a ne ve specifikách spojených s konkrétními podmínkami existujícími v jednotlivých

63 *Tamtéž*, op. 42, p. 274, d. 18, l. 17 n.

64 *Tamtéž*, p. 278, d. 8, l. 23 n.

zemích. (...) Velká pozornost bude věnována práci s inteligencí a situaci v literatuře a umění. (...) Chyby, k nimž došlo, budou podrobeny přímé a důkladné kritice. (...) Ve stranických organizacích, kde se v období po 20. sjezdu KSSS objevily politicky nezdravé tendence, se budou konat stranická shromáždění, tak aby byly posíleny správné názory a odsouzeny chybné...“⁶⁵

Bylo evidentní, že komunistické vedení se ve sféře ideologie snažilo přenést hlavní pozornost z překonávání dogmatismu a „kultu osobnosti“ na boj proti projevům tvůrčího myšlení a kritice současné politiky, aby tak znemožnilo šíření nekonformních názorů. Svědčil o tom i fakt, že ihned po zvolení Antonína Novotného prezidentem se politbyro ÚV KSČ zabývalo „kádrovou situací“ ve státním a hospodářském aparátu. Při jejím projednávání konstatovalo, že řada vedoucích pracovníků státního aparátu uplatňuje nemístný liberalismus při výběru a rozmisťování „kádrů“, který se projevuje oslabením „třídního přístupu“ a preferováním odborné kvalifikace, diplomů a osvědčení o ukončení vysoké školy jako výlučných kritérií kompetence na úkor politických kvalit pracovníků. Z tohoto výkladu vyplynul politicky principiální závěr, že pod záminkou takzvané odborné kvalifikace do státního aparátu na všech úrovních a také na ministerstva a úřady „pronikly cizí a nepřátelské elementy... Jak je pravidlem, tyto osoby nepracují pro blaho stávajícího zřízení, ale naopak, projevují se jako nositelé byrokratismu, nositelé reakčních a antisovětských nálad a horoucí obdivovatelé Západu.“⁶⁶

Na základě tohoto hodnocení přijalo politbyro ÚV KSČ usnesení o provedení pro-
 věrky všech pracovníků ministerstev a centrálních úřadů a také vědeckovýzkumných ústavů a projektových organizací „z hlediska jejich třídní a politické spolehlivosti“. Kampaň byla přímo koordinována s plánovanou reorganizací řízení národního hospodářství s cílem omezit byrokratický aparát. V usnesení přímo stálo, že cílem prověrky je „očistit státní aparát od všech politicky nespolehlivých elementů a nepřipustit, aby se přesunuly na jiná významná místa.“⁶⁷

V souladu s přesným seznamem kritérií pro výběr „spolehlivých kádrů“ museli pak ze státního aparátu odejít všichni bývalí továrníci, vysocí státní úředníci, velkoobchodníci, majitelé finančních a advokátních kanceláří a také ti, kteří „zradili“ za okupace národ anebo „ztratili politickou důvěru“. V samostatném bodu usnesení bylo stanoveno, že ve státním aparátu nemohou pracovat příbuzní osob odsouzených za „protistátní činnost“ – s výjimkou těch pracovníků, „kteří celým svým životem dokazují, že s takovými příbuznými nemají nic společného“.⁶⁸

Bylo evidentní, že komunistické vedení tímto usnesením usilovalo o to, aby se do státního aparátu nedostaly osoby, které měly zájem na revizi a přehodnocení politických represí z přelomu čtyřicátých a padesátých let. Na celou akci byly v podstatě

65 RGANI, f. 5, op. 28, d. 400, l. 311 n., záznam rozhovoru korespondenta deníku *Pravda* Sergeje Krušinského s tajemníkem ÚV KSČ Jiřím Hendrychem z 21.10.1956.

66 AVP RF, f. 0138, op. 43, p. 290, d. 41, l. 8 n., informace sovětského velvyslance Ivana T. Grišina o neuspokojivé práci s „kádry“ v československých státních orgánech z 10.1.1958.

67 *Tamtéž*, l. 11.

68 *Tamtéž*, l. 13.

vyhrazeny maximálně dva měsíce. Prověrka se – bez vysvětlení důvodů – neměla podle usnesení týkat jen dvou ministerstev – obrany a vnitra.

Sovětská diplomacie pohlížela na chystanou akci s obavami. Ministerstvo zahraničních věcí sdělovalo Ústřednímu výboru KSSS, že sovětské velvyslanectví v Praze „projevuje z tohoto důvodu znepokojení, protože uvedené opatření se dotkne velmi vysokého množství osob, zejména na Slovensku, a může vyvolat nezdravou reakci“. ⁶⁹ Jak ukázal další vývoj událostí, úředníci velvyslanectví měli o skutečném stavu v zemi dobré informace. Od samého počátku realizace usnesení na ně společnost reagovala negativně. V informaci zaslané do Moskvy velvyslanectví sdělovalo, že mezi zaměstnanci ministerstev, centrálních úřadů a podniků se objevují „projevy nespokojenosti s prováděným opatřením k reorganizaci řízení průmyslu a stavebnictví“. Na řadě ministerstev „lze pozorovat oslabení práce, některé odbory se vůbec přestaly zabývat podniky spadajícími pod jejich správu. Podniky se začaly cítit jako nezávislé a odmítají plnit nařízení přicházející z ministerstev.“ ⁷⁰

Ve Státním plánovacím úřadu mezi osobami, které zaujímaly velmi zodpovědné funkce, převládaly názory, že prováděná přestavba řízení průmyslu a stavebnictví je nepromyšlenou decentralizací: „Nikdo nemá jasnou představu, jak se tato přestavba projeví při plnění plánů, a stávající vážné potíže v energetickém, palivovém a hutním průmyslu a v zahraničním obchodě se ještě více prohloubí.“ Ministerští úředníci otevřeně mluvili o tom, že za prováděnou reformou „se skrývá politická čistka na ministerstvech“ a že reforma dokazuje „bankrot metod výstavby socialismu“. Mezi dělníky vyvolávala prováděná reorganizace obavy z revize pracovních norem a předpisů pro výplatu prémie, což by nakonec mohlo vést ke snížení mezd. Sovětské velvyslanectví z těchto projevů usuzovalo, že nastalý „zmatek kolem reorganizace je velmi výhodný pro západní státy a podporuje naděje části obyvatelstva na návrat k bývalému stavu“. ⁷¹

Jak bylo usnesení politbyra ÚV KSČ postupně od prosince 1957 realizováno v praxi, lidé v jeho hodnocení stále více zohledňovali politický význam přijatého opatření. Přesvědčivě to dokládají výsledky perlustrace dopisů, především ministerských úředníků a pracovníků vědeckovýzkumných ústavů a projektových kanceláří, prováděné orgány Státní bezpečnosti. Například zástupce ředitele Státního výzkumného ústavu materiálu a technologie psal v jednom dopise: „Opatření k očištění ministerstev a úřadů od třídně nepřátelských živlů jsou nepromyšlená a svědčí o politické krátkozrakosti vedení. (...) Ministři a odpovědní úředníci nastrkali tyto lidi do různých úřadů a nyní je vyhazují jako dobytek. (...) Někdo bude volán k odpovědnosti za tuto 'slánštinu'.“ V kontrolovaných dopisech byla „ověrka politické spolehlivosti kádrů“ ostře odsuzována jako „gestapácké šarlatánství, které zbrzdí vývoj národního hospodářství a vezme lidu chuť do poctivé práce“, jako „tažení

69 Tamtéž, I. 16.

70 Tamtéž, I. 71, zpráva sovětského ministerstva zahraničí pro ÚV KSSS 12.2.1958.

71 Tamtéž, I. 71–73.

proti střední vrstvě úředníků“, jako „útok na inteligenci se záměrem ji likvidovat“.⁷² Ve zprávě sovětského velvyslanectví v Praze pro náměstka ministra zahraničních věcí Nikolaje S. Patoličeva se uvádělo, že z poznatků získaných na základě prohlídky dvou tisíc osmi set soukromých dopisů „je zřejmé, že prováděná prověrka vyvolala značné znepokojení širokých vrstev úředníků a inteligence. Mnozí úředníci, autoři dopisů, popisují svůj strach z prověrky, přecházející občas v paniku, a vyjadřují obavy, že přijdou o místo. (...) Značná část autorů si stěžuje, že byli propuštěni kvůli ‘třídnímu původu’, a nazývají prověrku ‘druhou heydrichiádou’. (...) Řada autorů považuje za iniciátora prověrky prezidenta Novotného a vyjadřuje názor, že za bývalého prezidenta by byla všechna nová opatření prováděna mírnějšími metodami.“⁷³

Snad nejvýmluvnějším svědectvím z této doby je dopis zaměstnance ministerstva těžkého strojírenství L. Šišky z Prahy: „Reorganizace nabývá té nejstrašnější podoby, kterou jsem očekával, ale nikdy jsem si nemyslel, že to bude tak strašně avanturisticky promyšleno. Všechno se připravovalo po dlouhé a dlouhé měsíce speciálně vybranými pracovníky. Jsou to vytříbeným způsobem promyšlená opatření, jimiž nyní plnou silou ženou celou střední vrstvu úředníků k likvidaci, chtějí nás likvidovat jako třídu a vykonat to všechno ještě před završením cesty k socialismu a přechodu ke komunismu, tedy při příchodu beztřídní společnosti. V historii se dosud nepozoroval takový ostrý teror proti střední vrstvě obyvatelstva, tak důležité pro národ, jaký probíhá u nás. (...) Strach, jehož jsme se měli zbavit po poslední světové válce, nic neznamena před začínajícím vakuem, v němž se ocitly tisíce lidí s rodinami, bez zákonné ochrany, ačkoli tito lidé pomáhali budovat socialistickou společnost vlastníma rukama. Taková hesla jako ‘zvýšení efektivity výroby’, ‘omezení přebujelého aparátu’ atd. představují způsob, jak to zdůvodnit navenek. (...) Pro ně nic neznamena, že jsi v potu tváře pracoval 12 let, že jsi účinně pomáhal při přestavbě kapitalistické společnosti v socialistickou, že jsi byl vynálezcem, racionalizátorem, laureátem, získal jsi Řád práce. Nyní nastal čas a ty máš být zlikvidován.“⁷⁴

Jaké byly výsledky této politické kampaně? Podle údajů tlumočených velvyslanectvím do Moskvy bylo na ministerstvech a ústředních správách prověřeno celkem 28 686 osob. Bez připomínek prošlo 78,9 procent z nich, tedy zhruba třiadvacet tisíc osob. 905 zaměstnanců (3,2 procenta prověřovaných) bylo kvůli „nízké politické zralosti“ převedeno na práci do nižších orgánů státního a hospodářského aparátu. A jen 889 osob (3,1 procento) bylo propuštěno ze státního aparátu z důvodu „třídní nespolehlivosti“. Mezi nimi bylo i šest pracovníků patřících do nomenklatury Ústředního výboru KSČ. Co do politické příslušnosti bylo mezi propuštěnými 193 členů KSČ, jedenáct členů jiných stran Národní fronty a 701 bezpartijních. Většinu

72 *Tamtéž*, I. 106 n., informace sovětského velvyslanectví v Praze o průběhu přestavby řízení průmyslu a stavebnictví v Československu zaslaná vedoucímu evropského oddělení Ministerstva zahraničních věcí SSSR Andreji I. Gorčakovovi 29.4.1958.

73 *Tamtéž*, I. 162, informace sovětského velvyslanectví v Praze o náladách obyvatelstva v souvislosti s prověrkou pracovníků státního řídicího aparátu zaslaná náměstkovi ministra zahraničních věcí SSSR Nikolaji S. Patoličevovi 12.5.1958.

74 *Tamtéž*, I. 182, příloha k výše uvedené informaci sovětského velvyslanectví z 12.5.1958.

propuštěných přitom tvořili lidé buď s humanitním vzděláním (148 osob) nebo se středoškolským vzděláním.⁷⁵ Ve vědeckých a projektových ústavech bylo prověřeno celkem 6688 osob, z nichž na původním místě setrvalo 5036 osob (75,3 procenta) a do nižších funkcí bylo převedeno 798 pracovníků (11,9 procent). Na Slovensku z 13 298 lidí, kteří pracovali ve státních orgánech a prošli „prověrkou třídní a politické spolehlivosti“, si své funkce podrželo 11 639 osob (87,5 procent). Mezi slovenskou stranickou nomenklaturou „prošlo“ ze 450 osob 417 (92,6 procent). Na práci do nižších složek aparátu bylo přesunuto 988 osob, z nichž šestadvacet patřilo do nomenklatury Ústředního výboru KSS. Do důchodu odešlo 146 osob.⁷⁶

Hodnotíme-li politické důsledky kampaně k očištění administrativního aparátu v první polovině roku 1958, je možno říci, že se stala významným mezníkem v poměru mezi mocenským centrem a společností. Avšak její skutečný význam se stal zřejmým až po deseti letech. Jak dokládá předložený archivní materiál, vládnoucí stranické „věrchušce“ v čele s Antonínem Novotným šlo v této kampani především o to dostat pod svou kontrolu mechanismus utváření (kritických) nálad ve společnosti a zastavit rozvoj nonkonformního myšlení (zejména mezi inteligencí).

Další vývoj událostí však ukázal, že výsledky akce podniknuté v roce 1958 byly zcela jiné, než její iniciátoři čekali. Provedená čistka nevyhnutelně vyžadovala, aby byli do stranického a státního aparátu získáni noví lidé, což ve skutečnosti napomáhalo nejen jeho „omlazení“, ale také podstatně měnilo úroveň jeho intelektuálního potenciálu. Na přelomu padesátých a šedesátých let vstoupila do veřejného a politického života země aktivně nová poválečná generace komunistů, z níž vzešli Alexander Dubček, Čestmír Císař, Oldřich Černík, Vojtěch Mencl, Zdeněk Mlynář a celá plejáda dalších činitelů, kteří se stali nositeli idejí reformy socialismu směřující k tomu, aby toto zřízení získalo „lidskou tvář“.

Z ruštiny přeložila Jitka Vondrová

75 *Tamtéž*, op. 43, p. 290, d. 47, l. 217 n., „Ob itogach proverki gosapparata, provedénnoj v ČSR“, memorandum legačního rady sovětského velvyslanectví v Praze Konstantina I. Alexandrova zaslané náměstkoví ministra zahraničních věcí SSSR Nikolaji S. Patoličevovi 18.5.1958.

76 *Tamtéž*, l. 220.